

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	15
Εισαγωγή	17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1. Η εξέλιξη και οι παραλλαγές	25
Από τη φύση στο περιβάλλον	25
Πολυφωνία και πλουραλισμός	29
Από το περιβάλλον στην αειφορία	35

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ ΤΗΣ ΑΕΙΦΟΡΙΑΣ

2. Οικονομία και περιβάλλον	43
Μια περίπλοκη σχέση με απλά λόγια	43
Η οικονομική ανάπτυξη	47
Η κατανάλωση	48
3. Η κρίση του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης	53
Το περιβάλλον	54
Η φτώχεια και οι ανισότητες	55
Η περιβαλλοντική αδικία	58
Μια πολυδιάστατη κρίση	59
4. Από την οικονομική στην αειφόρο ανάπτυξη	61
5. Η έννοια της αειφορίας	67
Ορισμοί και διατυπώσεις	67
Κριτικές και αμφισβητήσεις	69
Ζητήματα και προβληματισμοί	73
Η επίσημη εκδοχή	75

6. Η ιδεολογική δομή της αειφορίας	79
Οι δύο αειφορίες	79
Περαιτέρω κριτήρια και αναλύσεις	81
Η ισχυρή αειφορία	87

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΕΙΦΟΡΙΑ

7. Απολογισμοί και αντινομίες: η λάιτ πράσινη κοινωνία	95
Είμαστε όλοι περιβαλλοντιστές;	95
Τα παράδοξα και οι αντιθέσεις	99
Τα υβρίδια και η μεταβατική εποχή	102
8. Η λάιτ περιβαλλοντική εκπαίδευση	105
Είναι η εκπαίδευση περιβαλλοντική;	105
Ο κονφορμισμός και οι δυσπραγίες	108
Λάιτ ΠΕ: μέρος της λύσης ή του προβλήματος;	113
9. Η εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία	117
Από την ΠΕ στην ΕΠΑ	118
Ζητήματα και θέσεις	122
Η εξελισσόμενη φύση και ο πλουραλισμός της ΕΠΑ	127
10. Ζητήματα σχετικά με τις έννοιες και τη χρήση των όρων	131
Ο φορμαλισμός των λέξεων	131
Οι δικλίδες ασφαλείας	133
Άλλα ζητήματα	138

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΕΙΦΟΡΙΑ

11. Η συστημική και η διεπιστημονική φύση της εκπαίδευσης για το περιβάλλον και την αειφορία	145
Η ολιστική και η συστημική προσέγγιση	145
Η διεπιστημονική και η διαθεματική προσέγγιση	151

12. Ο κριτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης για το περιβάλλον και την αειφορία	157
Λίγα λόγια για την κριτική σκέψη	158
Κριτική σκέψη και αμφιλεγόμενα ζητήματα	159
Η κριτική ΕΠΑ	163
13. Η εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία και οι αξίες	167
Η διδασκαλία των αξιών	167
Οι αξίες της αειφορίας	171
14. Η εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία ως πολιτική εκπαίδευση	179
Ο πολιτικός γραμματισμός	179
Αλλαγή συμπεριφοράς ή δράση;	185
Εταιρικότητα και συμπράξεις	191
Επίλογος	197
Παραρτήματα	
Παράρτημα Α: Ρεύματα ιδέων στο σύγχρονο περιβαλλοντισμό	203
Παράρτημα Β: Ρεύματα ιδέων στη σύγχρονη εκπαίδευση	209
Βιβλιογραφία	213

Εισαγωγή

Το βιβλίο αυτό θα μπορούσε να τιτλοφορείται διαφορετικά. Αν θέλαμε να ακολουθήσουμε το ρεύμα των αλλαγών στο χώρο των διεθνών οργανισμών, ο τίτλος του θα ήταν «Εκπαίδευση για την αειφόρο ανάπτυξη».¹ Θα μπορούσε όμως να έχει και κάποιον από τους ακόλουθους τίτλους: «Περιβαλλοντική εκπαίδευση», «Η περιβαλλοντική εκπαίδευση στον 21ο αιώνα», «Εκπαίδευση για το περιβάλλον», «Η περιβαλλοντική εκπαίδευση στη μετανεωτερικότητα», «Εκπαίδευση για την αειφορία», «Περιβαλλοντική εκπαίδευση για την αειφορία», «Περιβαλλοντική εκπαίδευση και αειφορία». γενικότερα, έναν τίτλο «θεματικό» που θα είχε, σε κάποιο συνδυασμό, τις έννοιες «εκπαίδευση», «περιβάλλον», «αειφορία».

Η επιλογή του τίτλου «Εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία» δεν είναι όμως τυχαία. Προκρίνουμε το συγκεκριμένο τίτλο γιατί θεωρούμε ότι αποδίδει με σαφήνεια τις θέσεις μας για την εκπαίδευση αυτή. Είναι λοιπόν συνειδητή επιλογή, με την επίγνωση πως είναι συμβατική, αμήχανη και αβέβαιη ταυτόχρονα, αφού γίνεται σε μια εποχή επίσης αμήχανη και αβέβαιη τόσο για την ίδια την περιβαλλοντική εκπαίδευση όσο και για το ζήτημα του περιβάλλοντος.

Στη διάρκεια των 40 τελευταίων ετών, κατά τα οποία οι διεκδικήσεις για το περιβάλλον εξελίσσονται και ωριμάζουν, πολλά και σημαντικά γεγονότα έχουν λάβει χώρα στην κινούμενη με ραγδαίους πλέον ρυθμούς ανθρωπότητα. Καινούργιες ιδέες και φαινόμενα γονιμοποιούνται και μεταλλάσσουν πολλά από εκείνα που θεωρούσαμε βέβαια και παγιωμένα. Και-

1. Με τους όρους «αειφόρος ανάπτυξη» και «αειφορία» –αλλά και με τα λοιπά παράγωγα της λέξης– αποδίδουμε τους αγγλικούς όρους «sustainable development» και «sustainability». Οι όροι αυτοί έχουν μεταφραστεί στην ελληνική βιβλιογραφία και ως «βιώσιμη ανάπτυξη» και «βιωσιμότητα» αντίστοιχα, ενώ στο παρελθόν έχουν χρησιμοποιηθεί επίσης οι όροι «διαρκής ανάπτυξη», «αυτοσυντηρούμενη», «συντηρήσιμη» κ.ά. Στο παρόν κείμενο επιλέξαμε τον όρο «αειφορία» ως περισσότερο αναγνωρίσιμο σε ένα μη ειδικό κοινό, αφού χρησιμοποιείται ήδη στον πολιτικό λόγο.

νούργιες ιδέες επεξεργάζονται και διαπλέκουν με διάφορους τρόπους παλιά αιτήματα και αγωνίες, και οδηγούν σε νέους δρόμους τις σκέψεις μας και τα οράματά μας.

Η αειφορία, καρπός του περιβαλλοντικού λόγου που αναπτύχθηκε στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, είναι μια τέτοια ιδέα. Σε μια λέξη συμπυκνώνονται οι οραματισμοί του περιβαλλοντικού κινήματος για κοινωνίες δίκαιες που λειτουργούν σε συνεργασία και ισορροπία με το φυσικό κόσμο. Η αειφορία εμποτίζει σταδιακά κατά τα τελευταία 15 χρόνια τον πολιτικό λόγο. Σήμερα, στις αρχές του 21ου αιώνα, συμπεριλαμβάνεται, τουλάχιστον ως πρόθεση, στην επίσημη πολιτική πολλών χωρών του κόσμου. Ωστόσο, η κοινωνία δεν δείχνει ακόμη να συμμετέχει στις σχετικές διεργασίες αφού, σύμφωνα με τις έρευνες, ο όρος παραμένει σε μεγάλο βαθμό άγνωστος.

Ήδη το περιβάλλον, με όλες τις αμφισημίες που το συνοδεύουν εδώ και μισό περίπου αιώνα, έχει μπει ως όρος στη ζωή μας και έχει παγιώσει έννοιες, καταστάσεις, πολιτικές και διεκδικήσεις. Η αειφορία όμως είναι ομιχλώδης και ρευστή, αμφιλεγόμενη και αντιφατική. Είναι άραγε ιδέα, είναι στόχος, είναι όραμα, πολιτική, διαδικασία, είναι πρακτική, είναι όλα μαζί; Κανείς δεν μπορεί να πει απόλυτα και με βεβαιότητα. Το μόνο σίγουρο είναι ότι μιλώντας για αειφορία μιλάμε για διεργασίες, καταστάσεις και ιδέες σε πλήρη εξέλιξη μέσα σε χώρους αδιαμόρφωτους όπου συνδιαλέγονται η κοινωνία, η πολιτική, η οικονομία και η φύση με όρους συγκεκριμένους και αβέβαιους.

Η περιβαλλοντική εκπαίδευση (ΠΕ), οργανικό κομμάτι των περιβαλλοντικών κινήματων, συνιστά εξ ορισμού ένα πεδίο ανοικτό στις εξελισσόμενες διαδικασίες στον κοινωνικό και τον πολιτικό χώρο, σε συνάρτηση με την περιβαλλοντική σκέψη και προβληματική. Φορτώνεται με τις νέες έννοιες, τις ανησυχίες, τις διεκδικήσεις, τις ιδέες και τα σχετικά ζητήματα, προκειμένου να παραμένει σύγχρονη και επίκαιρη και κυρίως χρήσιμη για την εκπαίδευση και την κοινωνία. Οπότε εξελίσσεται και επαναπροσδιορίζεται ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες και στα σημεία των καιρών. Η αειφορία, όπως είναι λογικό, βρίσκεται στο κέντρο αυτής της εξέλιξης και επηρεάζει καθοριστικά την πορεία της ΠΕ στις αρχές του 21ου αιώνα. Είναι η έννοια κλειδί η οποία μεταλλάσσει την ΠΕ δίνοντάς της νέες μορφές.

Αυτή ακριβώς η μεταλλαγή είναι το θέμα του παρόντος βιβλίου. Προκειμένου να την προσδιορίσουμε μέσα σε όλο αυτό το ομιχλώδες τοπίο της

αιεφορίας και των καταστάσεων που κατευθύνουν και σηματοδοτούν την κοινωνία στην αρχή του 21ου αιώνα, επεξεργαστήκαμε με προσοχή πολλά ζητήματα που ανακύπτουν όπως: Ποια είναι τα προσδιοριστικά στοιχεία της εξέλιξης της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης; Γιατί, σε ποιο πλαίσιο και με ποιο τρόπο μεταλλάσσεται η ΠΕ; Προς ποιες κατευθύνσεις; Με ποιο τρόπο χειρίζεται το θέμα της αιεφορίας και εξελίσσεται μαζί της; Ποια μπορεί να είναι τα χαρακτηριστικά μιας ΠΕ που θέλει να είναι συνεπής με τους ριζοσπαστικούς στόχους της και να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις των καιρών; Αυτά και άλλα πολλά ερωτήματα προσπαθούμε να απαντήσουμε στις σελίδες του βιβλίου.

Η *Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αιεφορία* (ΕΠΑ) είναι η δική μας πρόταση για τη «νέα γενιά» της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, προϊόν των εξελίξεων και των μεταλλαγών της. Στο βιβλίο αυτό προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε όλα τα στοιχεία και τις ιδέες, τα γεγονότα και τις καταστάσεις που δημιουργούν το σύγχρονο σκηνικό στο οποίο διαμορφώνεται η εκπαίδευση αυτή, που είναι τόσο νέα όσο και παλιά. Προσπαθούμε επίσης να στοιχειοθετήσουμε την πρότασή μας και να συγκροτήσουμε το περιβαλλοντικό και το παιδαγωγικό πλαίσιο της ΕΠΑ.

Γι' αυτό οργανώσαμε την ύλη του βιβλίου σε τέσσερα μέρη:

Στο πρώτο μέρος συνοψίζουμε τη διαδρομή της εκπαίδευσης σε σχέση με το περιβάλλον όπως διαγράφεται εξελικτικά σε τρεις φάσεις γύρω από τρεις βασικές έννοιες αντίστοιχα: τη φύση, το περιβάλλον και την αιεφορία. Εστιάζουμε την προσοχή μας στη δεύτερη φάση, αυτή της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, και περιγράφουμε την πολυφωνία και τις τάσεις που αναπτύχθηκαν στο χώρο της έρευνας, της θεωρίας και της πράξης. Τέλος, αναφερόμαστε στην τελευταία φάση κατά την οποία η ΠΕ συνδιαλέγεται με την έννοια της αιεφορίας. Με αυτό τον τρόπο αποτυπώνουμε την εικόνα της ΠΕ από την απαρχή της μέχρι σήμερα, προκειμένου να χρησιμεύσει ως βάση για την κατανόηση της μετεξέλιξής της σε ΕΠΑ.

Το δεύτερο μέρος αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στην αιεφορία, αφού πρόκειται για την καινούργια έννοια που προσδιορίζει το παρόν αλλά και το μέλλον της ΠΕ. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η έννοια της αιεφορίας, εξετάζεται αρχικά η σχέση οικονομίας και περιβάλλοντος στη σύγχρονη εποχή, όπως προσδιορίζεται από την ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης και την οικονομία της αγοράς. Στη συνέχεια, ασχολούμαστε με τα διλήμματα που η οικονομική ανάπτυξη συνεπάγεται για την κοινωνία, τα οποία οδηγούν στην ιδέα της αιεφορίας. Αναλύεται η έννοια της αιεφορίας, τα

ζητήματα και οι προβληματισμοί που προκαλεί, ο πλουραλισμός των σχετικών απόψεων και, τέλος, γίνεται προσπάθεια ταξινόμησης των κυρίαρχων τάσεων όσον αφορά τις θέσεις και τις προσδοκίες σε σχέση με την αειφορία. Η ανάλυση των ζητημάτων που εγείρονται ως προς την αειφορία θεωρούμε ότι είναι εντελώς απαραίτητη, προκειμένου να γίνει κατανοητό το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσονται οι ιδέες μας και η πρότασή μας για τη συγκεκριμένη μορφή εκπαίδευσης.

Στο τρίτο μέρος αναλύεται η πρόταση για την «Εκπαίδευση για το Περιβάλλον και την Αειφορία». Περιγράφονται τα στοιχεία που καθιστούν τη σύγχρονη κοινωνία και τη σύγχρονη περιβαλλοντική εκπαίδευση «λάιτ πράσινη» και στο πλαίσιο αυτό σχολιάζονται οι λόγοι που καθιστούν απαραίτητο τον επαναπροσδιορισμό της τελευταίας. Στοιχειοθετείται η προβληματική της ΕΠΑ, αναλύονται έννοιες, ζητήματα και λογικές, περιγράφονται στόχοι και αρχές.

Το τέταρτο μέρος είναι αφιερωμένο στα χαρακτηριστικά της ΕΠΑ. Αναλύεται ο ολιστικός, συστημικός και διεπιστημονικός της χαρακτήρας και διευκρινίζεται η σχέση της με τις αξίες και τη διδασκαλία αξιών. Εδώ γίνεται και μια πρώτη προσπάθεια διατύπωσης ενός πλέγματος αξιών της αειφορίας. Στη συνέχεια εξετάζεται ο κριτικός της χαρακτήρας και περιγράφονται βασικά στοιχεία που την προσδιορίζουν ως κριτική εκπαίδευση. Αναλύεται ο πολιτικός της χαρακτήρας, που την προσδιορίζει ως μια εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη και την πολιτική συμμετοχή. Τέλος, εξετάζονται η έννοια της δράσης και το θέμα της εταιρικότητας στην εκπαίδευση.

Στον επίλογο συνοψίζονται οι θέσεις που περιέχονται στο βιβλίο, και στο παράρτημα περιγράφονται συνοπτικά τα βασικά ρεύματα ιδεών που έχουν αναπτυχθεί μέχρι σήμερα στο πεδίο του περιβάλλοντος και της εκπαίδευσης, ρεύματα στα οποία αναφερόμαστε και στο βιβλίο. Θεωρούμε έτσι ότι το παράρτημα επιτρέπει στον αναγνώστη, ιδιαίτερα αν είναι αρχάριος στο πεδίο αυτό, να κατανοήσει καλύτερα αρκετούς από τους όρους και τις έννοιες που συναντώνται στο βιβλίο.

Τελειώνοντας θα θέλαμε να επισημάνουμε δύο ζητήματα.

Το πρώτο αφορά τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιήσαμε. Λόγω της ευρείας διεπιστημονικότητας που χαρακτηρίζει το πεδίο της εκπαίδευσης για το περιβάλλον και την αειφορία, διαλεχτήκαμε με πολλούς επιστημονικούς χώρους, μεταξύ άλλων με αυτούς της οικονομίας, της φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας, της πολιτικής, του περιβάλλοντος, και με τα ποικίλα πεδία της

παιδαγωγικής. Όμως η εργασία μας αυτή εντάσσεται στο πεδίο της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και απευθύνεται κυρίως σε όσους τους απασχολούν τα ζητήματα της *εκπαίδευσης* για το περιβάλλον και την αειφορία. Για το λόγο αυτόν, οι αναφορές μας αντλούνται κυρίως από το χώρο της ΠΕ, η οποία συνδιαλέγεται γόνιμα εδώ και δεκαετίες με τους παραπάνω επιστημονικούς χώρους.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά τον τίτλο του βιβλίου, κάτι που θίξαμε ήδη στην αρχή του εισαγωγικού αυτού κειμένου. Θεωρούμε ότι τόσο το όνομα και η ουσία της νέας γενιάς ΠΕ, η οποία θα αναπτυχθεί στις αρχές του 21ου αιώνα, όσο και η οριστική απάντηση στο ερώτημα ποιος θα έπρεπε να είναι τελικά ο τίτλος του βιβλίου θα προκύψουν από τις συζητήσεις, τις ζυμώσεις και τις εξελίξεις στο ζωντανό χώρο του σχολείου και της κοινωνίας.

Στο παρόν βιβλίο ξετυλίγονται σκέψεις και ιδέες που ωρίμασαν κατά τη διάρκεια της συνεχούς και ενδελεχούς ενασχόλησής μας με το αντικείμενο αυτό επί δύο δεκαετίες. Ελπίζουμε να αποβεί χρήσιμο και στους αναγνώστες, με άλλα λόγια να αποτελέσει αφορμή για γόνιμο προβληματισμό και έρευνα. Γιατί μόνο με τον προβληματισμό, το διάλογο και την έρευνα κάθε περιβαλλοντική εκπαίδευση αλλά και κάθε εκπαίδευση για την αειφορία όχι μόνο δεν θα αποδυναμωθούν μέσα στη σαρωτική ισοπέδωση των αξιών και των οραμάτων που παρατηρείται γύρω μας, αντίθετα, θα αποτελέσουν χώρο αφύπνισης και παραγωγής ιδεών και οραμάτων, διεκδικήσεων και πρακτικών για μια καλύτερη εκπαίδευση σε μια καλύτερη κοινωνία.